

पतसंस्थांसाठी गुरूकिल्ली

नागरी सहकारी पतसंस्था व ग्रामीण बिगरशेती नागरी सहकारी पतसंस्थांमध्ये काम करणारे कर्मचारी, पदाधिकारी व संचालक सात्यत्याने नवनवीन संकल्पना घेऊन काम करित असतात. भाग रक्कम व ठेवींच्या माध्यमातून पतसंस्थांना निधी जमवता येतो व या जमलेल्या निधीतून पतसंस्था आपला पुढील कारभार करित असतात. पतसंस्थांचा दैनंदिन कारभार करित असताना विविध प्रकारच्या कामकाजाच्या पध्दती, संचालक मंडळाच्या ठरावानुसार व सर्वसाधारण सभेची आवश्यकता भासल्यास त्यांच्या मान्यतेने, उपविधी व सहकार कायदा यांना अधीन राहून कामकाज केले जाते. आणि हे कामकाज करित असताना सभासदांना त्यांच्या जमा भाग रक्कमेवर लाभांष देणे व जमा ठेवीवर ठरलेले व मान्य केलेले व्याज त्या - त्या वेळी द्यावे लागते तसेच मागणीनुसार उपविधी व कायद्यास अधीन राहून भागाची रक्कम व ठेवींची रक्कम सभासदांना परत करावी लागते. आणि अशा परस्थितीत पतसंस्थांना दररोज पूर्तता करावी लागते.

भागांची रक्कम व ठेवींची रक्कम ही व्यवहारामध्ये पतसंस्था वापरत असतात. भाग - धारक व ठेविदार यांच्या संपूर्ण रक्कमांचे संवर्धन करित असताना त्याचा मोबदला वेळच्या वेळी ठरल्याप्रमाणे व मागणीप्रमाणे सभासदांना देण्याची कायदेशीर जबाबदारी पतसंस्थेची आहे. आणि पतसंस्थेची ही जबाबदारी पतसंस्था चालकांवर म्हणजेच पतसंस्थेच्या संचालक मंडळावर असते. कोण, केव्हा व किती रक्कमेसाठी पतसंस्थेमध्ये ठेवलेल्या रक्कमा परत मागेल यासाठी सभासदांना पूर्ण स्वातंत्र्य आहे. परंतु अशा सभासदांची मागणी पूर्ण करण्याची जबाबदारी संचालक मंडळाची आहे. मुदतपूर्व ठेवी व मुदत संपलेल्या ठेवी आवश्यक त्या व्याजासह सभासदांना जर पतसंस्थेने दिल्या नाहीत तर संचालक मंडळ भविष्यात अडचणीत येण्याची चिन्हे याच ठिकाणी दिसायला सुरवात होतात. मागता क्षणी देय रक्कम परत देण्याचे काम जी पतसंस्था यशस्वीरितीने करते त्या पतसंस्थेची गुणात्मक वाढ होण्याच वेग सर्वसामान्य वेगापेक्षा जास्त असतो व अशी झालेली वाढ व त्याचे श्रेय आपोआप संचालक मंडळास प्राप्त होते.

परंतु छोट्या पतसंस्था व मोठ्या पतसंस्था असे वर्गीकरण अनावश्यकपणे चर्चिते जाते. एखाद्या पतसंस्थेचे खेळते भांडवल केवळ ५ लाख रुपयांच्या आत असेल व त्या संस्थेचा लेखा परिक्षण वर्ग **A** * किंवा **A** असेल आणि ज्या पतसंस्थेचे खेळते भांडवल कोट्यावधी रुपयांमध्ये आहे मात्र लेखा परिक्षणाचा वर्ग **B** किंवा त्याहून खाली असेल तर अशा पतसंस्थेचा मोठी पतसंस्था म्हणून उल्लेख करणे हे अव्यवहार शुन्यतेचे लक्षण आहे. आणि यासाठी पतसंस्थेचे आर्थिक मुल्यमापन व त्यावर केलेले गुणांकन व त्याचा सर्वसाधारणपणे असलेला ठोकताळा पतसंस्थामध्ये काम करणाऱ्या कार्यकर्त्यांना ज्ञात असणे व अवगत असणे आवश्यक आहे. पतसंस्थांमध्ये सभासदांची भागांची रक्कम व विविध प्रकारच्या ठेवींची रक्कम याचे नियोजन नेमके कसे असावयास पाहिजे याचे एक सर्वमान्य व १०० टक्के कसोटीस उतरलेले सूत्र खालीलप्रमाणे आहे.

उदाहरणादाखल अ ब क ड या नागरी सहकारी पतसंस्थेचे वसुल झालेले भाग - भांडवल हे २ लाख ३० हजार रूपये इतके आहे. आणि जमा झालेल्या विविध ठेवींची रक्कम ही १२ लाख ६० हजार रूपये आहे. आणि अशा परस्थितीत अ ब क ड या पतसंस्थेने भाग व ठेवीच्या रूपाने एकूण १४ लाख ९० हजार रूपय

जमा केलेले आहेत. आणि ह्याच रक्कमेचे लाभांषासहित भागाची रक्कम व व्याजासहित ठेवींची रक्कम कुठल्याही क्षणी देय आहे. आणि अशी देय रक्कम सर्वसाधारणपणे खालील सुत्रानुसार जर तिचा विनियोग केला असेल तरच ती पतसंस्था सभासदांच्या वरील रक्कमा त्या त्या वेळी देण्यास सक्षम असू शकते. भागाची रक्कम व ठेवींची रक्कम मिळून १०० रूपये अ ब क ड ह्या संस्थेकडे जमा झालेले आहेत, असे गृहीत धरल्यानंतर ह्या १०० रूपयांचा विनियोग खालील सुत्रप्रमाणे झाला आहे किंवा नाही हे संचालक मंडळाने किमान आठवड्यातून एकदा आणि शक्य झाल्यास दिवसातून एकदा पडताळून पाहिले पाहिजे, ते सुत्र खालील प्रमाणे

रोख शिल्लक :-	३	%
बँकामध्ये शिल्लक (बचत खाते व चालू खाते मिळून) :-	१	%
फिक्स असेंटमधील एकूण गुंतवणुक (घसारा वजा जाता) :-	६	%
गुंतवणुक :-	२५	%
सभासदांना दिलेली विविध प्रकारची कर्ज रक्कम (ठेवीवरील दिलेले कर्ज वगळून):-	६५	%
	<hr/>	<hr/>
	१००	%

याप्रमाणे आपली पतसंस्था दररोज किंवा आठवड्यातून एक दिवस या ठोकताळ्यात बिनचुकपणे बसते किंवा नाही हे बघण्याची व खात्री करून घेण्याची जबाबदारी जे कार्यकर्ते स्विकारतील त्यांचा भविष्यकाळ अत्यंत उज्वल असणार आहे. अशा पतसंस्था खऱ्या अर्थाने मोठ्या होण्यास ही गुरुकिल्ली आहे.

बिनव्याजी रोख शिल्लक ३ टक्केपेक्षा कमी असणे, ठेवणे हे कौशल्याचे लक्षण आहे. शिवाय कुठलाही सभासद त्याच्या मागणीप्रमाणे त्या स्वरूपात रक्कमा पतसंस्थेमधून घेऊन जाऊ शकतो हे सुध्दा सिध्द होणे आवश्यक आहे. जर एखाद्या पतसंस्थेची रोख रक्कमांची शिल्लक जास्तीत जास्त ३ टक्क्याच्या ऐवजी जर ४ टक्के असेल व वाढलेल्या १ टक्क्याची रक्कम ही त्या पतसंस्थेला त्या त्या प्रमाणात मिळणाऱ्या व्याज व उत्पनापासून मुकण्यास सुरवात झाली असे समजा. किंबहुना अशा छोट्या परंतु महत्वाच्या गोष्टीकडे संचालक मंडळाने दूर्लक्ष करणे व ३ टक्क्यापेक्षा जास्त रक्कमा हाती शिल्लक ठेवणे यामुळे पतसंस्था चढत्या भांजनीने नफा कमविण्यास भविष्यात अपयशी ठरते. व अशा पतसंस्थांचा नफा उतरत्या भांजनीमध्ये होण्यास सुरवात होते. सुरवातीचे काही दिवस किंवा काही वर्षे पतसंस्था केवळ नफ्यात राहू शकतात. शासकीय लेखा परिक्षणाचा वर्गही A * किंवा A मिळू शकतो. परंतु या लेखा परिक्षणाचे सातत्य भविष्यात वर्षानुवर्षे राहू शकत नाही. आणि हेच कटू सत्य सांगण्यासाठी आम्ही हे वरील सुत्र गुरुकिल्ली म्हणून आपणास दिलेले आहे.

मागील सरासरी काही वर्षांचा किंवा महिन्यांचा हाती रोख शिल्लक रक्कमेचे सरासरी प्रमाण आधारभूत मानण्यासाठी व ते प्रमाण कुठल्याही परिस्थितीत ३ टक्केच्या आतच कायम ठेवणे किंवा किंबहुना हे प्रमाण त्याहून कमी प्रमाणात ठेवणे हे पतसंस्थेच्या आर्थिक सदृढतेचे व उत्तम नियोजनाचे लक्षण आहे. तसेच आपापल्या जिल्हा बँका व इतर सुरक्षित व अधिकृत बँकामध्ये बचत व चालू खात्यावर शिल्लक असलेल्या रक्कमांचे प्रमाणसुध्दा कुठल्याही वेळी व कुठल्याही परिस्थितीत १ टक्क्याच्या आतमध्ये असणे आवश्यक आहे. ह्या बँक शिल्लकीमध्येसुध्दा १ टक्केपेक्षा जास्त रक्कम असणे म्हणजे सभासदांच्या पैशाच्या विनियोगामध्ये अयशस्वी ठरणे होय. आणि त्याचा दुष्परिणाम संस्थेच्या उत्पन्नावर / नफ्यावर शेवटी सभासदांच्या पैशाच्या

संवर्धन क्षमतेवर भविष्यात झाला म्हणून समजा. आणि यासाठी पतसंस्थांनी कुठल्याही दिवशी, कुठल्याही परिस्थितीत बँकामध्ये बचत व चालू खात्यामध्ये १ टक्केपेक्षा जास्त रक्कम शिल्लक असणार नाही याचे काटेकोरपणे पालन करणे आवश्यक आहे.

पतसंस्थांचा सर्वात महत्वाचा आर्थिक कणा म्हणजे फिक्स्ड असेटसमध्ये केलेली गुंतवणूक म्हणजेच खर्च, म्हणजेच सभासदांचा भाग व ठेवीच्या रक्कमांचा विनियोग करताना फिक्स्ड असेटसमध्ये केलेली / झालेली गुंतवणूक व खर्च या सदरा खाली पतसंस्थेने गुंतविलेल्या रक्कमा हाच पतसंस्थांचा आर्थिक कणा आहे. आणि ह्या आर्थिक कण्याचे नियमितपणे व व्यवहारीक भुमीकेने ज्या पतसंस्था १०० टक्के पालन करतील त्या पतसंस्थांमधील पारदर्शकता, जागरूकपणा, सभासद व संस्थांचे हित जोपासण्यासाठी ही महत्वाची व आवश्यक गुरुकिल्ली सतत सुरक्षितरित्या संभाळण्याची जबाबदारी संचालकांची आहे. आणि जर ही जबाबदारी डोळे झाकून विश्वास ठेवण्याच्या संकल्पनेने केवळ दुसऱ्यावर सोपविणे तर पतसंस्थेच्या अनिष्टाला आमंत्रण दिल्याशिवाय राहणार नाही हे निश्चित. म्हणजे ही फिक्स्ड असेटसमध्ये गुंतवणूक व खर्च (घसारा वजा जाता) कुठल्याही मिनिटाला, दिवसाला, आठवड्याला, महिन्याला किंवा वर्षाला ६ टक्क्यांच्या पुढे अजिबात असता कामा नये. किंबहुना हे प्रमाण जर जी पतसंस्था जास्तीतजास्त अडीच ते चार टक्क्यांच्या प्रमाणात फिक्स्ड असेटसमध्ये गुंतवणूक करेल तीची गणना सर्वोत्कृष्ट पतसंस्थांमध्येच होईल यात बिलकूल संदेह नाही. या फिक्स असेटमध्ये भाड्यापोटी घेतलेल्या किंवा खरेदी केलेल्या जागा, फर्निचर, कॉम्प्युटरर्स, हार्डवेअर, सॉफ्टवेअर, टेलिफोन्स, मोबाईलस्, स्टेशनरी इत्यादी गोष्टी येतात. संस्था नफ्यात आहे म्हणून ऑडीटचे मार्कस् १०० टक्के मिळू शकतात. व तात्पूरता A * किंवा A वर्ग पतसंस्थेस मिळूही शकतो. परंतू ह्या गुंतवणूकीचे प्रमाण ६ टक्क्यांच्या पुढे ज्या दिवशी होईल त्या दिवसापासून पतसंस्थेला घरघर लागली म्हणून समजा. एवढेच नव्हे तर पतसंस्थांच्या संचालकांमध्ये स्पर्धा, गटबाजी, तंटे, तक्रारी सुरू झाल्या म्हणून समजा.

६ टक्के पेक्षा फिक्स्ड असेटसमध्ये जास्त गुंतवणुक हे खुल्या अर्थव्यवस्थेतील पतसंस्थांना तारूप नेण्याचे साधन होऊ शकत नाही. किंबहुना स्पष्टीकरणही होऊ शकत नाही. पतसंस्थेची आर्थिक अवकात बघुनच हे प्रमाण अडीच ते चार टक्क्यापर्यंत कायम ठेवणे पतसंस्थांच्या हिताचे आहे. व जास्तीत जास्त ६ टक्क्यांच्या आत ठेवणे क्रमपात्र आहे. केवळ संस्थेचे खेळते भांडवल याच्याशी व लेखा परिक्षणाची वर्गवारी याच्या उच्चतम श्रेणीमध्ये राहणे आर्थिकदृष्ट्या संयुक्तिक नाही. म्हणून केवळ नोंदणी अधिकाऱ्यांची परवानगी आहे आणि किंवा संचालक मंडळ व सर्वसाधारण सभेत मंजूरी आहे आणि किंवा उपविधी व सहकार कायद्याच्या अधीन राहून ही गुंतवणुक केलेली आहे. म्हणून केलेली गुंतवणुक जर ६ टक्क्यांच्या पुढे गेली तरीही भविष्यात पतसंस्थेला ग्रहण लागले म्हणून समजायचे.

शेवटचे मुद्दे आता दोनच शिल्लक राहिलेले आहेत. पतसंस्थांची तरलतेपोटी केलेली गुंतवणुक ही २५ टक्के ठेवणे हे पतसंस्थांच्या सर्वांगिण हिताचे आहे. ही तरलता कायम ठेवण्याची जबाबदारी कायद्यानेच संचालक मंडळावर सोपविली आहे. आणि ह्या गुंतवणुकीच्या व्यतिरिक्त विविध प्रकारच्या सदराखाली केलेल्या आर्थिक गुंतवणुका उपविधी व सहकार कायद्याप्रमाणेच होणे आवश्यक आहे.

आणि सरते शेवटी सभासदांना दिलेल्या कर्जाची रक्कम किमान ह्या सुत्रानुसार ६५ ते ७० टक्के असणे आवश्यक आहे. यापेक्षा कमी किंवा जास्त कर्जामध्ये असलेल्या रक्कमांच्या व्यवहारामध्ये पतसंस्थेचा डोलारा

सातत्याने अस्थिरतेच्या उंबरठ्यावर राहत असतो. त्यासाठी हे सर्वसाधारण व ढोबळ सुत्र कृतीमध्ये सहजरित्या आणण्यासाठी आपणास सादर करण्यात येत आहे.

एकंदरीत पतसंस्थेस देय व्याज सोडून भाग रक्कम व ठेवीच्या रक्कमा हेच माध्यम पतसंस्थांच्या दैनंदिन आर्थिक व्यवहारासाठी सहजपणे उपलब्ध असतात. कारण ह्या रक्कमा कुठल्याही क्षणी देय होऊ शकतात. व रक्कम ठेवणाऱ्यास ही रक्कम आपणास केव्हाही मिळू शकते याचे भान सतत असते. आणि म्हणून त्याचा विनियोग वर उल्लेखिलेल्या प्रमाणे कायम असणे व ठेवणे ही पतसंस्थांसाठी गुरुकिल्ली आजच्या ह्या अग्रलेखामध्ये विस्तृतपणे सांगितली आहे.

म्हणून अ ब क ड या पतसंस्थेचे भाग भांडवल रूपये २ लाख ३० हजार व ठेवींची रक्कम १२ लाख ६० हजार याचे नियोजन वरील सुत्राप्रमाणे खालीलप्रमाणे झाले तरच अ ब क ड ही पतसंस्था आत्मविश्वासाने, संथ गतीने व खुल्या अर्थव्यवस्थेमध्ये टिकून राहण्याचे व सभासदांचा विश्वास संपादन करण्याचे काम यशस्वीपणे ठरेल. ढोबळ धोरण खालील प्रमाणे होणार आहे.

अ ब क ड नागरी सहकारी पतसंस्था मर्यादित

एकूण वसुल झालेले भाग भांडवल रूपये	: २,३०,०००/-
एकूण विविध प्रकारच्या ठेवींची रक्कम रूपये	: १२,६०,०००/-

एकूण जमा रक्कम रूपये	: १४,९०,०००/-

अ ब क ड नागरी सहकारी पतसंस्थेचे वरील रक्कमांचे नियोजन खालीलप्रमाणे

अ.क्र.	सदर असलेली रक्कम रूपये	सुत्राप्रमाणे विनियोग रक्कम रूपये	अ ब क ड पतसंस्थेने केलेली केलेल्या विनियोगाचे सुत्राप्रमाणे शेकडा प्रमाणे
--------	------------------------	-----------------------------------	---

१.

२.

३.

४.

५.

याप्रमाणे अ ब क ड ही पतसंस्था या सुत्रामध्ये उदाहरणादाखल आकडेवारीसह आपल्या माहितीसाठी दिलेली आहे. पतसंस्थांनी म्हणजेच पतसंस्थांमध्ये काम करणाऱ्या संचालकांनी वर लिहिलेल्या कालावधीमध्ये

त्या त्या वेळी पतसंस्थेमध्ये जाऊन किमान एवढे बघावे व प्रमुखांनी म्हणेज पदाधिकाऱ्यांनी रोख रक्कम शिल्लक ३ टक्क्यापेक्षा खाली आणून दीड ते दोन टक्क्यापर्यंत सतत कशी राहिल, बँकामधील शिल्लक सतत अर्धा टक्क्यापेक्षा कमी कशी राहिल, फिक्स अॅसेटमधील रक्कम अडीच ते चार टक्क्यांपर्यंत कशी राहिल आणि गुंतवणुकीची रक्कम पंचवीस टक्क्यापेक्षा कमी कशी राहणार नाही तसेच दिलेल्या कर्जाच्या रक्कमा ६५ ते ७० टक्क्याच्या अनुक्रमे खाली किंवा जास्त जाणार नाही याकडे जाणीव पूर्वक नियमितपणे पडताळून व आवश्यकता भासल्यास त्यावर योग्य ती कारवाई करणे व्हायक आहे. आणि आपल्या पतसंस्था या सुत्राप्रमाणे प्रथम कायम ठेवून ऑडिट वर्ग, सी डी रेशो, इतर गुंतवणुका इतर खर्च, प्रशासकीय खर्च, थकबाकी व इतर अनुषंगिक कामकाज उपविधी व सहकार कायद्याप्रमाणे सतत करत रहावे परंतु वरील सुत्राचा केव्हाही भंग होणार नाही याची खबरदारी नियमितपणे घ्यावी.

जय हिंद ! जय महाराष्ट्र !! जय सहकार !!!